

Марина ДЕМЕДЮК

НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПЕРСОНАЖНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК: ОБРАЗ БОГАТИРЯ-ДОБРОТВОРЦЯ

Maryna DEMEDYUK. On National Specific Featuring of Personage System at Ukrainian Folk Tales: an Image of Good Valiant.

Українська народна казка – яскравий та багатогранний фольклорний жанр. Тривалий час наголошувалося на спільності сюжетно-мотивної та образної системи українських, російських та білоруських народних казок. І справді подібність та можливість запозичення окремих казкових елементів не можна заперечити, адже “абсолютної відокремленості духовної культури, у тому числі словесної, одного народу від культури інших народів немає”¹. Але варто зважати, що у казковому наративі закодовані елементи національного світовідчуття та світобачення. Досліджуючи взаємозв’язки мотивів та сюжетних схем казкового епосу українців, росіян та білорусів, Л.Бараг відзначав, що на сьогодні немає праць, які б досліджували національну специфіку казкової оповіді². Маємо, щоправда, цікаві спроби аналізу етнічних прикмет української народної казки, здійснені культурологами³ та лінгвістами⁴.

¹Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору (Матеріали до лекції) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна.– Львів, 2003.– Вип. 31.– С. 4.

²Бараг Л. О межнациональном в сказках восточнославянских народов // Фольклор народов РСФСР.– Уфа, 1974.– Вып. 1.– С. 69-80.

³Годзь Н. Культурні стереотипи в українській народній казці: Дис... канд. філол. наук: 09.00.04 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна.– Х., 2004.

⁴Порпуліт О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими казками): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одеський держ. ун-т ім. І.І.Мечникова.– Одеса, 2000; Вавринюк Т. Конструк-

Розглядаючи національну специфіку образної системи казкового епосу українців, а вужче системі персонажів, передовсім варто наголосити, що казка – доволі замкнена фольклорна структура. Казковий персонаж втілює у собі стійкі народні уявлення та особливу фольклорну позицію, що репрезентує властиву для окремих жанрових різновидів специфіку сприйняття і відображення дійсності⁵. Аналіз персонажів української народної казки, характеру варіантних замін, що їй властиві, дасть можливість не лише простежити закономірності творення фольклорного типу, але й виокремити низку ознак, що втілюють національний характер казкового героя, а також “глибше осягнути особливості народного світосприйняття, відображеного у казці”⁶. При відшукуванні національної своєрідності казкових героїв важливо простежити український етнічний колорит загальнослов’янських образів, а також трансформацію традиційних фольклорних персонажів (козак, дівчина, чорт та ін.) у казковому контексті. Варто, на нашу думку, розглядати казкові персонажі у межах існуючої класифікації, зокрема трикатегоріальної схеми, що охоплює весь масив казкового наративу, запропонованої Л.Дунаєвською⁷, та систематизації персонажів власне чарівних народних казок російського дослідника М.Новікова⁸. Казковий персонаж у силу жанрової специфіки строго формалізований та типізований. Зважаючи на це, можемо розглядати окремих казкових героїв як віддзеркалення соціально-історичних типів.

Добротворці як категорія казкових персонажів присутні у всіх трьох жанрових підтипах. Але у чарівній казці зустрічаємо два види цих персона-

жів з прямою мовою в структурі української народної казки: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01; 10.01.07 / Дніпропетровський державний університет.– Дніпропетровськ, 1997.– 18 с.

⁵Бріцина О. Українська народна соціально-побутова казка: (Специфіка та функціонування) / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії.– К: Наук. Думка, 1989.– С. 36.

⁶Там само.– С. 36

⁷Дунаєвська Л. Українська народна казка.– К: Вища Школа, 1989.

⁸Новиков Н. Образы восточнославянской волшебной сказки.– Ленинград, 1974.

жів – добротворці-помічники (Вернигора, Крутивус, святий Миколай, помічники-тварини та ін.) та власне казкові богатирі-добротворці. У пропонуваній статті здійснюється спроба простежити національну своєрідність героя-богатиря української народної чарівної казки.

Насамперед окреслимо основні мотиви, що супроводжують персонажа. Невід'ємними елементами, що формує образ богатиря, виступає мотив здобуття незвичайної сили (завдяки народженню чи з допомогою помічника) та випробування богатирської сили. Герой-богатир української народної казки різниться і з огляду на сам стиль казкової оповіді. Якщо російська та білоруська богатирська казка тяжіють до билинного стилістики та образності, то українська не має такого епічного пафосу. Звідси і різниця в образах казкових персонажів. Аналізуючи персонажів-богатирів народної казки, не можемо не відзначити певну спорідненість цих образів з персонажами українського героїчного епосу та легендарної традиції. У характері, вчинках та навіть зовнішності казкового героя яскраво простежуються риси українського козака – оборонця слабких та скривджених.

Доцільно, на нашу думку, виокремити кілька типових характерів богатирів. Серед них виділяємо насамперед чудесно народжених персонажів (Сученко, Медведюк, Котигорошко, Бух Копитович, Кам'янка Головка) та богатирів, сила яких, на думку казкарів, природне явище (Кирило Кожум'яка, безногий та безрукий богатир, попович Ясат). Якщо говорити про другу групу героїв, то їх присутність можна пояснити вірою українців у можливість існування людей з надзвичайною силою, що втілилася у сюжетах історичних переказів про богатирів (Михайлик, Сірко, Олекса Довбуш та ін.). Вказаних чудесно-народжених богатирів доцільно порівняти із такими героями російських казок, як Єруслан Лазарович, Ілля Муромець та білоруських осилків (велетнів).

Для виокремлення характерних рис українських богатирів вважаємо за доцільне порівняти казкові персонажів трьох, без сумніву, споріднених оповідальних традицій (росіян, українців та білорусів). На відмінності богатиря українсь-

кої казки від аналогічного персонажа російської та білоруської казки наголошували ще дослідники XIX ст. (П.Куліш, М.Драгоманов), відзначаючи вплив героїчного епосу українців на формування образу героя-богатиря. На думку П.Куліша, в українській фольклорній казці богатирство набуває особливого характеру: "Часто воно виявляється не в герої казки, а в його слугі, що задовольняється своїм смиреним становищем і творить чудесні речі тихо"⁹. Українська богатирська казка втілює у собі і легендарні уявлення про героїв-силачів. На закоріненості в українців ідеї богатирства наголошував М.Грушевський: "Ідея богатирства, як посвідчують знавці народного життя, тримається чи, краще сказати, трималася дуже живо і органічно в народній уяві: образи богатирів – сторожів християнської або руської землі, зміеборців, оборонців від усякої злої сили, що виявляють свою присутність різними, дивними, надлюдськими вчинками"¹⁰. Л.Бараг, вказуючи на своєрідність української казкової героїки, наголошував насамперед на тісному зв'язку у фольклорі українців казкової та неказкової прози, на відмінну від усної традиції сусідніх білорусів та росіян¹¹. Для ілюстрації можемо навести казку "Чабанець" із збірника І.Манжури, де в образі головного героя-богатиря поєдналися народні уявлення про силачів з мотивом зміеборства¹². Гіперболізація сили богатиря у казках споріднюється із зображенням козаків-характерників – героїв історичних переказів¹³.

Попри загальноприйнятну думку про надзвичайну сюжетну та образну близькість казкових

⁹Куліш П. Сказки и сказочники // Записки о Южной Руси. Издалъ П.Кулишъ.– Санкт-Петербургъ: Въ типографіи А.Якобсона, 1857.– Т. II.– С. 13.

¹⁰Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Упоряд. В.В.Яременко.– К.: Либідь, 1993.– Т. 1.– С. 328.

¹¹Бараг Л. Об особенностях украинской сказочной героики сравнительно с белорусской и русской // Русский фольклор.– Ленинград, 1968.– Т. XI.– С. 163.

¹²Чабанець // Казки, прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І.І.Манжури.– Художнє оформлення А.П. Дерев'янка.– Дніпропетровськ: Січ, 2003.– С. 11-12.

¹³Богатирі // Історичні перекази українців / Зібр. та опрацював В.Сокол.– Львів: Вид-во М-Коць, 2003.– С. 114.

традицій трьох східнослов'янських етносів, можемо не цілком погодитися з висловом М.Новікова про "спільний тип героя східнослов'янської казки"¹⁴. Варто наголосити на відсутності строго епічного характеру персонажа в українській народній казці. Навпаки, невід'ємною рисою українського богатира стає поєднання у характері персонажа епічних та гумористичних характеристик (знову ж елемент, що споріднює казку з легендарною традицією). Навіть боротьба зі злотворцем наповнюється комічними елементами: герой здійсмає останню голову Змія власною шапкою, тримає "дідуся на ногіть, борода на локіть" за чуба, що той "тільки ногами меле" та ін.¹⁵, про Сученка¹⁶. Прикметно, що у текстах українських народних чарівних казок вже не лише епічний герой знатного походження (Іван-царевич, князенко), але й козацький чи попівський син (Попович Ясат, солдатські сини-богатири, козак Мамарига та ін). Для української казкової традиції властивий, за висловом Л.Барага, образ "незвичайно озброєного і екіпірованого демократичного героя, байстрюка"¹⁷. До такої чудесної зброї, що виражає не лише фізичну міць героя, але містить елементи комізму, можна зарахувати палицю Чабанця з каменем на кінці, булаву з голок Котигорошка, кулаки Буха Копитовича та Медведюка, чобіт Сученка.

Котигорошко належить до категорії чудесно народжених богатирів. Персонаж із вказаним ім'ям відомий казковій традиції не лише українців, як дещо неточно вважав М.Сумцов, називаючи його "українським Геркулесом"¹⁸, хоча кількість українських сюжетів якісно вирізняється. Особливістю Котигорошка української народної казки можна вважати його малолітність та

поєднання фізичної сили із розумом (герой зображається як надзвичайно здібний учень¹⁹), що відрізняє цього богатира від Медведюка та Чабанця, які часто не здатні розрахувати руйнівної дії своєї сили.

З національною специфікою стикаємося уже в самому імені богатира. В українській казці герой завжди отримує здрібніло-пестливе ім'я – Котигорошко, Покотигорошок, чого у текстах російських казок не зустрічаємо (Іван Горох). Пестлива форма імені головного героя надзвичайно продуктивний елемент у нашій фольклорній традиції, що репрезентує експресивність української мови²⁰, а також вказує на юність казкового героя.

Вважаємо за доцільне зупинитися на кількох текстах, в яких маємо дещо видозмінений тип Котигорошка. У двох текстах із збірника Чубинського не знаходимо епізоду чудесного народження героя, а констатується тільки його фізична сила: копаючи з батьком колодязь, герой знаходить і піднімає величезний камінь²¹. Наділяти чудесною силою Котигорошка здатен і надприродний помічник: "Надходіт чоловік чорний, тот, що сонцем завідував, тот вже чоловік благочестивий бив"²².

В іншому тексті поряд із традиційним епізодом зустрічі героя з чудесними-помічниками зустрічаємо зовсім нетиповий мотив, у якому Котигорошко виступає у ролі культурного героя: навчає чоловіка правильно годувати худобу, позбавляє від мишей та допомагає людям розпізнати різницю між днем і ніччю²³. Присутність вказаного етіологічного мотиву стає можливою завдя-

¹⁴Новиков Н. Образы восточнославянской волшебной сказки...– С. 248.

¹⁵Покотигорошко // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Зап.-Русск. край. М-лы и ис-ия, собранные Чубинским.– Т. 2. Малорусская сказка.– СПб., 1878.– С. 231-233.

¹⁶Там само.– С. 254.

¹⁷Бараг Л. Об особенностях украинской сказочной героини сравнительно с белорусской и русской...– С. 164.

¹⁸Сумцов Н. Малорусские сказки по сборникам Кольбергера и Машинской // Этнографическое обозрение.– 1894.– № 3.– С. 123.

¹⁹Покотигорош // Малорусские народные предания и рассказы.– С. 261; Котигорошок, Розвернигора і Завернивода // Галицькі народні казки / В Берліні пов. Бродського із уст народа списав О.Роздольський. Впорядкував і порівняння додав І.Франко // Етнографічний збірник.– Львів, 1899.– Т. VII.– С. 33.

²⁰Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору.– С. 11.

²¹Покотигорошко // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Зап.-Русск. край...– С. 231.

²²Покотигорош // Малорусские народные предания и рассказы.– С. 261.

²³Котигорошок, Вернигора і Цшавидуб // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Зап.-Русск. край...– С. 230.

ки тісній спорідненості в українському фольклорі казкової та неказкової прози. Також цікавий сюжетний елемент знаходимо і тексти із збірника О.Роздольського. Щоб надати чарівній палиці сили, здатної побороти злотворця (у даному варіанті заміником традиційного Змія виступає "діявол" – злий дух), герой просить матері поставити зброю у церкві дванадцять раз²⁴.

Отже, образ Котигорошка виявився надзвичайно стійким в українській казковій традиції. Досить влучно з цього приводу відзначив М.Сумцов: "Сама назва "Котигорошок" якимось чином закріпилася в Малоросії, і значна частина малоруських казок на тему чудесного зачаття відзначена під таким заголовком"²⁵. І справді в українській чарівній казці Котигорошко поряд із типовим мотивом врятування молодшим братом сестри від Змія (АТ 312 I) діє також у низці інших (АТ 301, АТ 560А, АТ 303).

У казці із збірки П.Чубинського зустрічаємо надзвичайно цікавий образ героя-добротворця (Іван Богодавець), який функціонально тотожний Котигорошку. Насамперед потрібно вказати, що богатыр з цим іменем невідомий ні російській, ні білоруській традиції. Ймовірно, що у вказаному образі поєдналися риси казкової прози з елементами переказів про Богдана Хмельницького²⁶. На це вказує спорідненість мотиву чудесного народження героя у казці та історичній прозі: "Почали Бога молити – і дав їм Бог сина"²⁷. Етнокультурні прикмети знаходимо у характері та вчинках героя: богатыря не задовольняє аргумент батька про зневагу до рідного брата через його бідність: "Над нами, – говорить, – один Бог багатий"²⁸.

Окремим типом чудесно народженого героя, спорідненим із образом Котигорошка, виступає Медведюк. Герой вирізняється насамперед чудесним походженням – син чоловіка і ведмедиці. Це,

без сумніву, свідчить про архаїчний характер образу. Щоправда, у відомих нам записах українських чарівних казок²⁹ на перший план виходить не героїчна сила героя, а сатирично-гумористичні риси. Казкарі нерідко роблять наголос на руйнівній дії богатырської сили, яку Медведюк часто не здатен раціонально оцінити, що призводить до фатальних наслідків для тих, хто поруч: "Як ухватите за руку – руки нема, за голову – голови нема, за ногу – ноги нема"³⁰. У казці із Галичини зустрічаємо героя Кобилячого сина, що функціонально тотожний синові чоловіка та ведмедя. Споріднений навіть епізод випробування чудесної сили: "Той як потрис тим дубом, аж гиллі пооблітало, ни так листи"³¹. Подібний образ добротворця (Івашко Медведко, Медвежье ухо) широко відомий казковому епосові росіян та білорусів, але у них богатырська сила героя тлумачиться виключно позитивно, і розвиток дії пов'язаний передусім з сюжетом "Три царства"³². Треба відзначити, що у російській традиції чудесно народжений герой отримує ім'я Медведюк не лише внаслідок народження від ведмедя, але також з огляду на сам факт його чудесного народження (із тріски чи ріпки)³³. Це пояснюється розвиненим культом ведмедя у російській фольклорній традиції³⁴.

Сученко (Сукевич) – репрезентує третій тип чудесно народжених казкових добротворців. Варто підкреслити, що риси національної приналежності цього богатыря ховаються уже в самому його

²⁴Котигорошок, Розвернигора і Завернивода // Галицькі народні казки...– С. 33.

²⁵Сумцов Н. Малорусские сказки по сборникам Кольберга и Машинской...– С. 123.

²⁶Сокил В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти.– Львів, 2003.– С. 128-129.

²⁷Іван Богодавець // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Зап.-Русс. край...– С. 239.

²⁸Там само.– С. 239.

²⁹Як ведмедиця від попа сина мала // Казки та оповідання з Поділля в записах 1850-1860 рр. / Упоряд. М.Левченко.– К.: Вид-во АН УРСР, 1928.– Вип. 1-2.– С. 311-314; Ведмеже вуха, Вернигора і Крутивус // Малорусские народные предания и рассказы...– С. 255-256.

³⁰Ведмеже вуха, Вернигора і Крутивус // Малорусские народные предания и рассказы...– С. 255.

³¹Кобилячий син // Галицькі народні казки...– С. 146.

³²Новиков Н. Образы восточнославянской волшебной сказки...– С. 51.

³³Медведко, Усыня, Гориня и Добрыня – богатыри // Народные русские сказки А.Н.Афанасьева: В 3 т. / Подгот. Л.Г.Бараг, Н.В.Новиков; Отв. ред. Э.В.Померанцева, К.В.Чистов.– Москва: Наука, 1984.– Т. 1.– С. 244-250.

³⁴Россомахин А., Хрусталева Д. Россия как медведь: истоки визуализации (XVI-XVIII века) // Режим доступа: <http://www.ivanovo.ac.ru/win1251/struct/cens2004/almanach/rossomahin-khrustalev-2008.htm>.

го імені. Адже особові назви “мають ту властивість, що функціонування сукупності їх різновидів і варіантів тісно пов’язане з історичною епохою та національністю”³⁵. Наголосимо, що для українських казок властиві два варіанти: Сученко та Сукевич. Обидва репрезентують найпродуктивніші типи особових найменувань українців. Патронімічний суфікс -енко на східноукраїнському ґрунті вважається домінуючим і є найхарактернішим українським антропонімічним формантом³⁶. Форма особового афіксу -евич (Сукевич, Коневич) вказує на приналежність його носія до княжого стану, тобто, на лицарське походження. Російські та білоруські форми імені добротворця (Сучич та Сучин син) пояснюються переважанням цих варіантів іменних форм у національних ономастичних традиціях.

Богатир Сученко на відміну від Котигорошка та Медведюка не вирізняється з-поміж братів. Чудесна сила героя виявляється лише згодом, коли богатир міряється силами з братами та бореться зі змієм. В образі Сученка виразно поєдналися характерні для українського воїна риси: військова доблесть та вигадливий розум. Навіть незначні замальовки зовнішності героя це підтверджують: “Сукевич взяв шапку на голову шаблю на плечі”³⁷. Коли не вдається отримати перемогу фізичною силою, герой підключає хитрість: кидає шапку (чобіт), говорячи, що брати на допомогу поспішають, випрошує у злотворця перепочинок. Якраз поєднання фізичної сили і хитрості вирізняє українського героя-богатиря. Звернемося тепер до мотиву кидання богатирем чобота чи шапки, щоб відволікти увагу злотворця. Тут маємо яскраве поєднання епічних та гумористичних елементів: чоботом герой зносить дах з хати (“...чобіт як гримнув, аж кришу збив з тієї хати”³⁸). Цікавий варіант зустрічаємо у збірнику казок із Поділля: герой не кидає чобіт, а відбивається ним від Змія. Доцільно говорити про спорідненість Сученка з образом богатиря Чобі-

тка, що чоботом від цілого війська відбився, про якого згадує Е.Лясота³⁹.

У текстах російських казок Сученко діє виключно як епічний герой. У казках, в яких присутній богатир аналізованого типу, зустрічаємо образ поля як місця зустрічі богатиря зі злотворцем, у чому можна віднайти елемент козацької військової традиції: “Ходім у поле, у полі – Божа воля”⁴⁰, – говорить Сученко Змієві. Споріднює добротворця із козаками-характерниками його здатність перекидатися у котика чи собачку для того, щоб повернути втрачений чудесний покажчик та запобігти небезпеці⁴¹.

У варіанті із збірника казок Р.Чмихала присутній образ чудесно народженого богатиря-силача, який дещо вирізняється з-поміж попередніх персонажів, – Бух Копитович. Народжений від царівни і кучера герой отримує богатирську невразливість: “І на йому нема шкіри, а усе тіло як копито”⁴². Подібно до українських запорожців, що нападали на турецькі фортеці, герой розбиває величезний стовп і звільняє невільників. На наявність в образі богатиря національних прикмет вказує і мотив необхідності поховання загиблих побратимів: “Треба їх так не кидать, треба їх у сиру землю загорнуть”⁴³.

Кирило (Микита) Кожум’яка – один з найяскравіших казкових типів героя-богатиря, що сягає давньої билинної традиції та легендарних оповідей про змієборців. Своєрідність поєднання казкових та епічних елементів у характері героя дозволяє частково зараховувати сюжет про Кожум’яку до історичних переказів княжої епохи⁴⁴. Образ Кожум’яки присутній не лише в українській казковій прозі. Зустрічаємо подібного

³⁵Худаш М. З історії української антропонімії.– К.: Наук. Думка, 1971.– С. 18.

³⁶Там само.– С. 122.

³⁷Казки та оповідання з Поділля...– С. 318.

³⁸Про Сученка // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Зап.-Рус. край...– С. 254.

³⁹Русина О. Україна під татарами і Литвою [Електронний ресурс] / Ін-т історії України НАН України.– К.: Альтернативи, 1998 // Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0176.html>.

⁴⁰Про Сученка // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Зап.-Рус. край...– С. 253.

⁴¹Історичні перекази українців...– С. 135.

⁴²Сто сімдесят і один богатир // Оповідання Р.Ф.Чмихала / Зібрав Володимир Лесевич // Етнографічний збірник.– Львів, 1904.– Т. IV.– С. 40.

⁴³Сто сімдесят і один богатир // Оповідання Р.Ф.Чмихала...– С. 40.

⁴⁴Історичні перекази українців...– С. 34-37.

богатира-змієборця (Никита Кожемяка) і у російській казці, яку записав О.Афанасьєв. Щоправда, характери персонажів якісно відрізняються. Кожум'яка української казки зображений героєм-відлюдником знатного походження: "Колись був у Києві якийсь князь, лицар"⁴⁵. Герой виступає виразником однієї з визначальних рис українця – невизнання авторитетів, адже допомогти царівні згоджується лише на прохання дітей, а не з огляду на царських наказ. Аналогічний персонаж російської казки із збірника О.Афанасьєва: "как увидал, что к нему пришел царь, задрожал со страху, руки у него затряслись – и разорвал он те двенадцать кож"⁴⁶.

Суттєво вирізняється з-поміж казкових богатирів тип героя-добротворця, що почасти виступає і як казковий помічник, – Іван Голик та Іван Іванович. По-перше, це герой знатного походження: князенко чи царевич. По-друге, рушієм казкової дії у текстах, у яких присутній цей герой, виступає не потреба перевірки богатирської сили, а намагання допомогти іншому персонажеві (найчастіше рідному братові) здобути наречену. Сюжет казки нерідко поєднує два мотиви (пошук нареченої та перемога змія-інкуба перелесника), в першому з яких богатир виступає помічником царевича, у другому ж – головним героєм. Цікаво, що богатирська сила персонажа найяскравіше проявляється при отриманні ним фізичного каліцтва. Прояв богатирства Безногого та Безрукого героя супроводжується виразними гумористичними замальовками: "Безрукий ліг та як кинув ногами, так за три версти дуб упав"⁴⁷, "Идутъ скоріше як птиця летить"⁴⁸. Добротворець-помічник не вихваляється чудесною силою. Казкар часто наголошує на його моральних якостях: пожалів голодних тварин, віддавши останні три хлібини,

⁴⁵Кирило Кожум'яка // Записки о Южной Руси...– С. 72.

⁴⁶Микита Кожемяка // Народные русские сказки А.Н.Афанасьева: В 3 т. / Подгот. Л.Г.Бараг, Н.В.Новиков; Отв. ред. Э.В.Померанцева, К.В.Чистов.– Москва: Наука, 1984.– Т. 1.– С. 327.

⁴⁷Сказка об Иване Голике и его брате // Записки о Южной Руси...– С. 60.

⁴⁸Про двох царевичів Іван Івановичів // Труды этнографически-статистической экспедиции в Зап.-Русск. Край...– С. 131.

чи нагодував власною кров'ю комарине військо⁴⁹. Ймовірно, що такий богатир-добротворець виник внаслідок переосмислення у свідомості народу природи і призначення богатирства, яке повинно служити на благо людям, а не бути засобом самоствердження героя.

Багатьом сюжетам української чарівної казки властивий мотив перевтілення головного героя, що репрезентує єдність богатирської сили та глибоку мудрість персонажа. Богатир-перевертень виступає у казках на різні сюжети. Найтиповіші для казкової традиції українців, щоправда, мотив перетворення Сученка у котика з метою повернення забутих рукавичок, представлений значною кількістю варіантів. У котика також перетворюється при потребі Коршбури Попелюх⁵⁰. Попович Ясат перекидається червоненьким півником⁵¹. Богатир з бочки спочатку перевтілюється в муху, а згодом стає орлом і виносить на спині вісьмох братів⁵². Образ героя-перевертня в українській фольклорній традиції досить продуктивний. Варто згадати про охоронну функцію перетворень козаків в історичних переказах⁵³. Для сюжетів російських та білоруських казок перевтілення головного героя в тварину зустрічається лише на сюжет бою на Калиновому мості. В інших ситуаціях "перевертнем постає зазвичай тільки демонічний супротивник героя (найчастіше Кошій)"⁵⁴.

Казковий богатир української традиції споріднений з образами чудесних помічників, які втілюють величність стихій та явищ природи (Вернидуб, Вернигора, Крутивус, Розимнижелізо). В

⁴⁹Сказка об Иване Голике и его брате // Записки о Южной Руси...– С. 59-61; Про двох царевичів Іван Івановичів // Труды этнографически-статистической экспедиции в Зап.-Русск. Край...– С. 130-131.

⁵⁰Коршбури попелюх // Малорусские предания и рассказы. Свод М.Драгоманова.– К., 1876.– С. 264.

⁵¹Попович Ясат // Народные южнорусские сказки.– Вып. II...– С. 74.

⁵²Богатир з бочки // Народные южнорусские сказки.– Вып. II...– С. 92-93.

⁵³Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспект.– Львів, 2003.– С. 127.

⁵⁴Бараг Л. Об особенностях украинской сказочной героики сравнительно с белорусской и русской...– С. 167.

українському казковому епосі помічники-богатири отримують найчастіше імена, пов'язані із родом їх заняття: Завернивода, Вернигора, Вернидуб, Крутивус та ін. Цікавим елементом, що безпосередньо вказує на національне наповнення образів, виступає уже саме ім'я чудесного помічника, утворене словоскладанням. Такий тип утворення особових назв, властивий козацькій антропонімії XVII ст., "надбання і багатство тільки української мови, невідоме іншим слов'янським мовам"⁵⁵. Пожвавленню казкової оповіді сприяють описи чудесних умінь богатирів-помічників, що відзначаються гумористичним характером: "Хилька, як ступну, то й милька, а як поправлюся, то й дві"⁵⁶, "Як обіпрусь об гору, то хоць би вона яка велика була, з міста зверну"⁵⁷. Дії казкових помічників-велетнів в українській казці виразно мотивовані і спрямовані на полегшення людського існування, що дає можливість частково віднести їх до розряду культурних героїв. Крутивус стоїть посеред дороги і "всі млини тримає на своїм вусі"⁵⁸ "на однім вусі шість вітряків, і на другім шість"⁵⁹, Вернигора пересуває гори також не без причини: "де долина, то він гору туди насуває"⁶⁰. Однак попри надзвичайні вміння чудесні помічники не лише поступаються богатиреві фізичною силою, але й моральними якостями. У казці із збірника П.Чубинського казкові велетні навіть опиняються підневільними панові: "То я боюся, бо мене мій пан як дожене, то де дожене, там мене і вб'є"⁶¹.

Герой-богатири української чарівної казки нерідко поєднує у собі риси добротворців-помічників. Тут варто вказати на мотив випробування сили Котигорошка: з'їдає отару овець, стадо волів, віз хлібів та ін., а також на чудесні властивості окремих богатирів: "Той як ступить раз, дак може пув

версти – звісно богатир"⁶². А.Малинка, аналізуючи характер персонажа, відзначив, що "в образі Котигорошка поєдналися риси Об'їдали, Вирвидуба та велетнів інших казок"⁶³. При зустрічі богатиря з чудесним помічником наголошується на його перевазі. Помічники, визнаючи зверхність сили героя, стають його побратимами: "Ну я буду меншим братом, Вернигор середнім, а Покотигорошко нехай буде старшим"⁶⁴. Відзначимо, що мотив побратимства, хоча й відомий билинному епосові, властивий лише для сюжетів українських народних казок. У російських та білоруських присутня лише вказівка, що герої продовжують разом подорожувати. Присутність мотиву побратимства казкових героїв пояснюється глибокою закоріненістю цього старовинного слов'янського звичаю чоловічої дружби, що міцно закріпився в українському суспільстві завдяки козацтву⁶⁵.

Таким чином, ми розглянули основні образи богатирів-добротворців в українській народній казці з огляду на питання їх національної специфіки. Поряд із культом сили як головною особливістю, що вирізняє казкових богатирів⁶⁶, для героїв українського казкового нарративу властиве поєднання прикмет епічного характеру з елементами гумору та гротеску. В образах богатирів-добротворців втілюються моральні якості захисника слабких і скривджених: доброта, милосердя, самопожертва, характерні також для персонажів героїчного епосу та неказкової прози.

⁵⁵Худаш М. Складні особові назви середини XVII ст. // Питання історії української мови.– К.: Наук. Думка, 1970.– С. 174.

⁵⁶Про Сученка богатиря // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Зап.-Русск. край...– С. 264.

⁵⁷Покотигорошко // Там само.– С. 232.

⁵⁸Як Покотигорошок Змія перемиг // Казки та оповідання з Поділля...– С. 404.

⁵⁹Іван Богодавець // Там само.– С. 242.

⁶⁰Іван Богодавець // Там само.– С. 243.

⁶¹Іван Богодавець // Там само.– С. 243.

⁶²Про двох царевичів Іван Івановичів // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Зап.-Русск. край...– С. 131.

⁶³Малинка А. Сбор материалов по малорусскому фольклору.– Чернигов, 1902.– № 24.– С. 300.

⁶⁴Покотигорошко // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Зап.-Русск. край...– С. 232.

⁶⁵Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України: курс лекцій: Навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / А.П.Пономарьов.– К.: Либідь, 1996 // Режим доступу: <http://etno.us.org.ua/book1/lecture09.html>.

⁶⁶Новиков Н. Образы восточнославянской волшебной сказки...– С. 75.